

COVID-19 Salgınında Sürdürülebilir Turizmi Yeniden Düşünmek

Rethinking Sustainable Tourism After the COVID-19 Pandemic

Tolga KORKUSUZ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Ağrı, Türkiye

Öz

COVID-19 salgını dünya çapında ciddi bir halk sağlığı sorunu oluşturmuştur. Hızla yayılan Covid-19 virüsü nedeniyle yetkililer günlük hayatın normal akışını kısıtlayıcı tedbirler almışlardır. Bu bağlamda çalışmanın amacı sürdürülebilir turizmin Covid-19 gibi krizler karşısındaki tepkisini belirlemek ve salgın sürecinin olumlu-olumsuz etkilerini ortaya koymaktır. Çalışmanın nitel açıdan veri toplama araçları arasında doküman ve haber incelemeleri gibi kaynaklardan ortaya konulmuştur. Nicel açıdan ise turist ve salgın istatistikleri gibi veriler toplanarak incelenmiştir. Nitel ve nicel veriler bütünleştikten sonra çalışmayı paralel karma yöntem olarak değerlendirmek mümkündür. Bu doğrultuda doğal ve kültürel alanlara yönelik turist akışında düşüşler gözlenmiştir. Bu düşüşün sonucunda ise turizm endüstrisinin büyük bir yara aldığını söylemek mümkündür. Turizm istihdamının düşmesi ve gelirlerin azalması görülen en büyük olumsuz yönlerdendir. Olumlu gelişmelerin arasında ise doğal alanlara yönelik talebin azalması neticesinde oluşan yenilenme süreci başta gelmektedir. Ayrıca kültürel alanlara yönelik turist akışı azalmıştır. Böylece kısa bir süre de olsa zarar gören kültürel alanların yükü de azalmıştır. Bilindiği üzere turistlerin bu alanlara yönelik ypratıcı etkileri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, turizm, sürdürülebilirlik, pandemi, salgın

ABSTRACT

The COVID-19 outbreak has posed a serious public health problem worldwide. Due to the rapidly spreading COVID-19 virus, authorities have taken measures to restrict the normal flow of daily life. In this context, the aim of the study is to determine the response of sustainable tourism to crises such as COVID-19 and to reveal the positive and negative effects of the epidemic process. Among the qualitative data collection tools of the study, it was revealed from sources such as documents and news reviews. In quantitative terms, data such as tourist and epidemic statistics were collected and analyzed. Because qualitative and quantitative data are integrated, it is possible to evaluate the study as a parallel mixed method. Accordingly, a decrease was observed in the flow of tourists to natural and cultural areas. As a result of this decrease, it is possible to say that the tourism industry has suffered a great deal. The biggest negative aspects are the decrease in tourism employment and the decrease in income. Among the positive developments, the renewal process, which occurs as a result of the decrease in demand for natural areas, comes first. In addition, the tourist flow to cultural areas has decreased. Thus, the burden of damaged cultural areas, albeit for a short time, has also decreased. As it is known, tourists have abrasive effects on these areas.

Keywords: COVID-19, epidemic, pandemic, sustainability, tourism

Giriş

Sürdürülebilir kalkınma anlayışından hareketle sürdürülebilir turizm hedeflerini amaçlayan Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO), ülkeler ile iş birliği yaparak birçok konuyu hedeflemektedir. Bu bağlamda, BM sürdürülebilir kalkınma ile alakalı 17 hedef açıklamıştır. Bunlar "yoksulluğa son, sıfır açlık, sağlıklı ve kaliteli yaşam, kaliteli eğitim, cinsiyet eşitliği, temiz su ve sıhhi koşullar, erişilebilir temiz enerji, insana yakışır iş ve ekonomik büyüme, sanayi-yenilikçilik ve altyapı, eşitsizliğin azaltılması, sürdürülebilir şehirler ve topluluklar, sürdürülebilir üretim ve tüketim, iklim eylemi, su altındaki yaşam, karasal yaşam, barış-adalet ve güçlü kurumlar, hedefler için ortaklıklardır" (The 17 Goals, 2021, s. xx).

Geliş Tarihi/Received: 03.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 20.10.2022

Yayın Tarihi/Publication Date: 27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Tolga Korkusuz

E-mail: tolga9025@gmail.com

Cite this article as: Korkusuz, T. (2022).

Rethinking sustainable tourism after

the COVID-19 pandemic. *Current*

Perspectives in Social Sciences, 26(4),

404-412.

BM'nin hedeflediği eylemler arasında birçok konu, doğrudan ve dolaylı bir şekilde turizm ile alakalıdır. Buna göre yoksulluğa son ve sıfır açlık gibi amaçlarda kullanılacak yöntemlerden birisi turizm olarak değerlendirilmektedir. Turizm endüstrisinde istihdam edilecek kadın-erkek eşitliği ve temiz enerji kullanımı gibi konuların yine turizm ile birçok ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca sürdürülebilir şehirler, iklim eylemi, su altı ve karasal yaşamlar gibi amaçların da turizm ile doğrudan ilişkileri bulunmaktadır. Örneğin, eko-turizm veya sorumlu turizm anlayışı bahsi geçen amaçlar ile doğrudan ilişkilidir.

Turizm, sürdürülebilir kalkınmanın bir parçası durumundadır. Sürdürülebilir turizm ise turizm kaynaklarının asgari bir biçimde kullanılarak sonraki nesillere bırakılmasını amaçlamaktadır. DTÖ'ye göre sürdürülebilir kalkınma aşamalarında; istikrarlı istihdam, gelir getirici fırsatlar ve ev sahibi topluluklara yönelik sosyal hizmetler dâhil olmak üzere, adil bir şekilde dağıtılan, tüm paydaşlara sosyo-ekonomik faydalar sağlayan ve yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunan, uzun vadeli ekonomik operasyonların sağlanması amaçlanmalıdır (Sustainable Development, 2021). DTÖ'nün önerdiği amaçlar arasında genellikle ekonomik açıdan ev sahibi toplumlara yarar sağlanması ve bu yararın sürekliliği amaçlanmaktadır. Turist akışının sürekli bir hale gelmesi sayesinde ev sahibi toplumun ve turizm endüstrisinin sürekli olarak ekonomik gelir elde edilmesi hedeflenmektedir. Bu sayede yoksulluğun azalması istenilmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde turizm endüstrisinin amacı turisti gitmek istediği yere götürüp, orada konaklayacak ve zevk almasını sağlayacak hizmetleri sağlayarak bir kâr elde etmektir (Özgüç, 2015, s. 41). Buna göre kâr elde etmek isteyen kişiler veya kuruluşlar turistlere çeşitli açılardan hizmet etme yükümlülüğüne girmişlerdir. Bu hizmet yükümlülüğü sayesinde istihdam oluşmaktadır. İstihdam açısından değerlendirildiğinde turizm endüstrisi; küresel çapta, son 50 yıldan fazla bir süre içerisinde 200 milyondan daha fazla istihdam sağlayarak dünya milli gelirinin %9'unu oluşturmuştur (UNWTO E., 2013, s. 16).

Turizmin birçok faydasının yanında, sürdürülebilir bir kalkınma ve turizm anlayışının önünde duran birçok risk bulunmaktadır. Her ne kadar sürdürülebilir bir anlayış oturtulmak istenirse de bu hedeflere ulaşmaya çalışan kişiler veya kurumlar bu risklerin farkında olmalıdır. Çünkü gerek doğal gerekse beşerî sebeplerden ortaya çıkan birçok riskli durum mevcuttur. Riskli durumlar arasında salgın hastalıklar, doğal afetler, savaş krizleri vb. gibi durumlar görülmektedir. Ayrıca beşerî sebeplerden dolayı birçok turistik alanın yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı gerçeği ile karşılaşmaktadır. Bu açıdan kitle turizminin daha da yaygınlaştığı bir dönemde sürdürülebilir bir anlayışın göz ardı edilemeyeceği bir gerçeği kabullenmek yapılan öneriler arasındadır (Budeanu, 2005).

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, sürdürülebilir turizmin karşılaştığı riskleri belirlemek ve Covid-19 salgınının turizm endüstrisine yönelik olumlu-olumsuz etkilerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda turizm endüstrisinin karşılaştığı bazı zorluklar değerlendirilmiş, ardından Covid-19 sürecinden sonra sürdürülebilir turizm anlayışının karşılaştığı olumlu-olumsuz durumlar başlıklar altında incelenmiştir.

Araştırmanın Problemleri

Araştırmanın ana problem cümlesi aşağıdaki gibidir:

Covid-19 salgınının turistik alanlara ve turizm endüstrisine, ekonomik ve çevresel anlamda, ne gibi etkileri olmuştur?

Araştırmanın ana problemi doğrultusunda cevap aranacak alt problem cümleleri ise:

Sürdürülebilir turizm anlayışının Covid-19 salgınından önceki durumu nasıldır?

Covid-19 salgınından sonraki süreçte sürdürülebilir turizm faaliyetleri nasıl yürütülmelidir?

Yöntem

Bu bilimsel araştırmada, belirlenen amaçtan hedefe doğru ilerlerken çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Öncelikle turizm, sürdürülebilir turizm ve Covid-19 konuları ile literatür taraması yapılırken nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesi yapılmıştır. Ayrıca salgın süreci ile alakalı haberler irdelenmiş ve salgının etkileri incelenmiştir. Covid-19 salgınının turizm endüstrisine yönelik etkilerini ortaya koyması açısından çeşitli istatistik verileri de irdelenmiştir. Turist sayıları, gelirleri ve salgın verileri gibi nicel veriler resmî kurumlardan (WTO, WHO, TÜRSAB) temin edilmiştir. Hem nitel hem de nicel veriler birbirleri ile harmanlanarak içerik analizi yöntemi ile Covid-19 salgınının turizm endüstrisine etkileri olumlu ve olumsuz boyutlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitel ve nicel verilerin bütünleşmesi karma desenli çalışmalarda oldukça önemlidir. (Creswell, 2017, s. 14). Nitel ve nicel verilerin kombinasyonu, karşılaştırılması ve analizi birlikte yapılarak yapılan çalışmalar yakınsayan paralel karma yöntem olarak değerlendirilir (Creswell, 2017, s. 219). Bu açıdan çalışmayı yakınsayan paralel karma yöntem olarak değerlendirmek mümkündür.

Krizler Dünyası ve Sürdürülebilir Turizm

En genel tabiriyle turizm işletmeleri, turizm özel sektörü ve turizm kamu çalışanları turizm sektöründen para kazanmayı amaçlamaktadırlar. Ekonomik kazancı olmayan herhangi bir turistik faaliyete yönelik maddi yatırım örneği vermek oldukça zordur. Örneğin, kayak turizmi imkânları çok kısıtlı olan yerlere yönelik yatırımlar oldukça limitli olmaktadır. Çünkü kayak turizmi için milyonlarca liralık otel yatırımlarına gereken asgari şartlar mevcuttur. Doğanay'a göre; *kar örtüsünün, en az iki ay yerde kalması ve örtü kalınlığının 50 cm'yi aşması durumunda; şayet bu yöre, çığ düşmeleri bakımından risk taşımıyorsa ve arazinin eğim durumu yeterli, erişilme kolaylıkları sağlanmış ve aynı zamanda da yakın çevresinde, talep edecek belli bir nüfus kitlesi varsa; konaklama yatırımları da yapılmışsa; bu çevreler, kış sporları turizm merkezi ve kış turizm merkezi durumuna gelebilirler* (Doğanay & Zaman, 2016, s. 76). Görüldüğü gibi yatırımlar için birçok kriter bulunmaktadır.

Yatırım yapılan yerlerde görülen temenniler, elbette ki en genel amacıyla, para kazanmaya yönelik olacaktır. Yatırımların geri dönüşünün yıllar sürmesi sebebiyle de para kazanma beklentisi uzun yıllara yayılacak ve bu gidişata yönelik süreklilik ihtiyacı ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda Tefler ve Sharpley'in "Sürdürülebilir Gelişme: Prensipler ve Hedefler"inde bulunan temel prensiplere göre üç yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar: Bütünsel yaklaşım, gelecek yıllardaki durum ve eşitlikler. Temel prensiplerde yer alan yaklaşımlar genellikle çevresel, sosyal ve küresel açılardan gelecek kuşaklara aktarımın sağlanması üzerinedir (Telfer, 2008, s. 28).

İstihdam açısından değerlendirildiğinde ise Tefler ve Sharpley, kalkınma görevlerinde sürdürülebilirliğin istihdam üzerindeki hedeflerini değerlendirmişlerdir. Buna göre, insanların eğitim, ortalama ömür, fırsatlar ve potansiyeli yerine getirmek gibi konularda gelişimlerinin sağlanması önerilmiştir (Telfer, 2008, s. 28). İstihdam açısından çalışanlar için oldukça önemli öneriler sunan hedefler, yeni nesilleri de göz önüne alarak, bencilce davranılmasının önüne geçilmesi gibi önerilerde bulunmaktadır.

Genel olarak sürdürülebilir kalkınma hedefleri incelendiğinde, turizm kaynaklarının yeterli biçimde kullanılması önerilmektedir. Böylece yeterli derecede kullanılan ve korunan kaynakların bir sonraki nesillere miras kalması beklenmektedir. Yerel kültürlerin korunması, doğal alanların tahribatının önlenmesi veya kültürel miras alanlarının restorasyonu gibi girişimler turizm açısından faydalı olmaktadır. Böylece yeni nesillerin de istihdam olanaklarına kavuşması amaçlanmaktadır.

Günümüz dünyasında sürdürülebilirlik açısından oldukça büyük bir bilinç oluşmuştur. Sadece turizm endüstrisi değil, aynı zamanda turistler de aynı bakış açısıyla, sorumlu turizm anlayışını benimsemektedir. Buna göre sorumlu turistler gittikleri mekânlarda oluşturabilecekleri zararların farkındadırlar. Sorumlu bir anlayış ile davranarak kaynakların kendilerinden sonraki turistlere de miras kalmasını amaçlarlar. Bu yüzden sorumlu turistler, yerel toplumlara ve çevreye saygılı davranmaktadırlar (Özgüç, 2015, s. 180).

Sürdürülebilir bir kalkınma anlayışının karşılaştığı birçok sorun bulunmaktadır. Deprem, sel, tsunami vb. gibi doğal afetler, ekonomik krizler veya savaşlar kalkınmanın sürdürülebilirliğini tehlikeye düşüren başlıca sebepler arasında sayılabilir. Örneğin, Arap Baharını yaşayan ülkeler büyük turizm gelir kayıpları ile karşı karşıya kalmışlardır. Etkileyici turistik potansiyeli bulunan Mısır dâhil olmak üzere birçok Arap ülkesi yaşanan krizlerden olumsuz yönde etkilenmişlerdir (Mansfeld & Winckler, 2015). Yaşanan sorunların sonucunda Mısırlı turizm yetkilileri krizler neticesinde turizm gelirlerinin büyük ölçüde düştüğünü belirtmişlerdir (Habertürk, 2012). Öte yandan, ekonomiye yönelik olumsuz etkiler barındıran bazı doğal afetler yeni fırsatları doğurabilmektedir. 2011 yılında Japonya'da yaşanan tsunami sonrasında turizm olumsuz yönde etkilenmiştir. Ancak felaket sonrasında "afet sonrası turizm" adıyla yeni faaliyetler görülmeye başlanmıştır (Lin, Kelemen & Tresidder, 2018).

Turizmin sürdürülebilirliğine yönelik olumsuz etkiler siyasi krizler vasıtasıyla da görülmektedir. Örneğin, 2015 yılında Rusya-Türkiye arasında yaşanan jet krizi sebebiyle Palandöken Kayak Merkezi'ne gelen turistlerin sayısında düşüşler görülmüştür (Korkusuz ve ark., 2018). Öte yandan, 2008 yılında Gürcistan ve Rusya arasında yaşanan savaş sonrasında iki ülke arasında bitme noktasına gelen turizm faaliyetleri kısa bir aranın ardından yeniden başlamıştır (McGuinness, 2012). Ayrıca 2005 yılında Tayland başbakanına karşı başlatılan protestolar nedeniyle turizm olumsuz olarak etkilenmiş (Wang, 2009); yine 2010 yılında hükümet karşıtı protestolar nedeniyle Tayland'da turizm gelirleri %10 düşmüş ve ekonomik bir durgunluk yaşanmıştır (Sringing, 2010). Buna göre protestoların, savaşların ve savaş risklerinin turizme olan olumsuz etkileri kolaylıkla görülebilmektedir.

Sürdürülebilir turizmi olumsuz etkileyen siyasi, askeri ve toplumsal krizlerin yanı sıra, küresel çapta yaşanan iklim değişiklikleri de benzer yönde etkilemektedir. Tarımsal üretimi kısa dönemde dahi etkileyen iklim değişiklikleri, turizmi ise daha uzun vadede etkilemektedir. Örneğin; küresel iklim değişikliğinin ve artan sıcaklıkların Avustralya'daki Büyük Set Resifi üzerinde olumsuz sonuçlara neden olduğu ve beyazlama (ağartma) gibi renk değişikliklerine sebep olduğu bilinmektedir (Hoegh-Guldberg, 1999). Siyasi otoriteler ise küresel iklim değişikliğinin hızının aksine daha yavaş hareket etmektedirler. Bu açıdan turizm ile alakalı yetkililerin ve planlayıcıların iklim değişikliği üzerine farkındalıkları ve kanuni yaptırımları bulunmaması yönünde iddialar da bulunmaktadır (Scott, 2021). Ancak bazı ülkeler küresel ısınmayı yavaşlatmak adına turizm sektörü içerisinde "karbon nötrlüğü" adı altında planlar ve uygulamalar yapmaktadır (Weaver, 2011).

COVID-19 Salgını ve Sonrasında Sürdürülebilir Turizmi Yeniden Değerlendirmek

Covid-19 adıyla anılan korona virüsü, ilk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan kentinde tespit edilmiş ve takip eden süreçte dünyaya yayılmıştır (Coronavirus disease (COVID-19), 2020). Günümüz küresel dünyasında siyasi sınır kavramlarının giderek önemsizleşmesi sebebiyle de pandemi halini alarak bütün ülkelerde görülmüştür. Covid-19 virüsünün kaynağı hakkında ise birçok spekülasyon bulunmaktadır. Ancak yapılan bilimsel çalışmalar virüsün doğal ve hayvan kaynaklı olduğunu göstermektedir (Andersen ve ark., 2020). 2022 yılı Haziran ayı itibarıyla dünya çapında 533 milyon olan vaka sayısı bulunmaktadır (Şekil 1). Covid-19 sebepli ölümler 6 milyonu, iyileşen hasta sayısı ise 504 milyonu aşmış olarak görülmektedir (COVID-19 Coronavirus Pandemic, 2020). 3 Temmuz 2021 tarihi itibarıyla, Türkiye'de, toplam vaka sayısı 5.440.368, toplam ölüm sayısı 49.874, toplam iyileşen hasta sayısı ise 5.310.769 olarak belirlenmiştir (Genel Korona Virüs Tablosu, 2021).

Hastalığın en yaygın belirtileri arasında nefes darlığı, ateş ve öksürük bulunmaktadır. Virüs bulaşmış bireylerin öksürmeleri sonucu saçılan damlacıkların solunması ile Covid-19 hastalığına yakalanılmaktadır. Covid-19 virüsü dünya tarihinde görülen diğer salgınlara göre kıyaslandığında ise yayılma hızı daha yüksektir (Gökmen, 2020, s. 30). T.C. Sağlık Bakanlığının önerdiği korunma yolları arasında:

El temizliğine dikkat edilmelidir. Eller en az 20 saniye boyunca sabun ve suyla yıkanmalı, sabun ve suyun olmadığı durumlarda alkol bazlı el antiseptiği kullanılmalıdır. Antiseptik veya anti bakteriyel içeren sabun kullanmaya gerek yoktur, normal sabun yeterlidir.

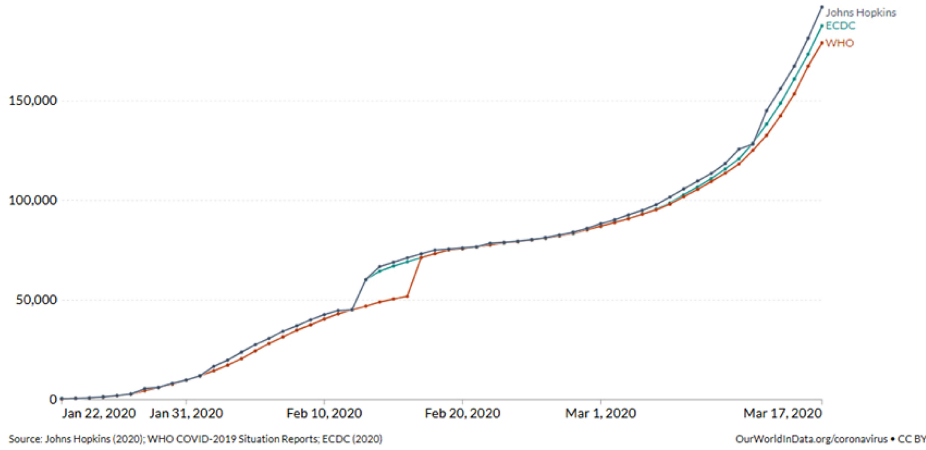
- Eller yıkanmadan ağız, burun ve gözlerle temas edilmemelidir.
- Hasta insanlarla temastan kaçınılmalıdır (mümkün ise en az 1 m uzakta bulunulmalı).
- Özellikle hasta insanlarla veya çevreleriyle doğrudan temas ettikten sonra eller sık sık temizlenmelidir
- Hastaların yoğun olarak bulunması nedeniyle mümkün ise sağlık merkezlerine gidilmemeli, sağlık kuruluşuna gidilmesi gereken durumlarda diğer hastalarla temas en aza indirilmelidir.
- Öksürme veya hapşırma sırasında burun ve ağız tek kullanımlık kâğıt mendil ile örtülmeli, kâğıt mendilin bulunmadığı durumlarda ise dirsek içi kullanılmalı, mümkünse kalabalık yerlere girilmemeli, eğer girmek zorunda kalınıyorsa ağız ve burun kapatılmalı, tıbbi maske kullanılmalıdır.
- Çiğ veya az pişmiş hayvan ürünleri yemekten kaçınılmalıdır. İyi pişmiş yiyecekler tercih edilmelidir.

Total confirmed COVID-19 cases, by source, World

Confirmed COVID-19 cases are compared for the three main data sources:
 - Johns Hopkins University;
 - World Health Organization (WHO) Situation Reports;
 - European Centre for Disease Prevention and Control (ECDC)

Our World
in Data

Change country

Şekil 1.

Dünyada Toplam Vaka Sayısının Artışı (Johns Hopkins, ECDC ve WHO'ya göre). Kaynak: <https://ourworldindata.org/grapher/covid-cases-by-source?time=earliest..latest> (Erişim Tarihi: 2022, Haziran 2).

- Çiftlikler, canlı hayvan pazarları ve hayvanların kesilebileceği alanlar gibi genel enfeksiyonlar açısından yüksek riskli alanlardan kaçınılmalıdır.
- Seyahat sonrası 14 gün içinde herhangi bir solunum yolu semptomu olursa maske takılarak en yakın sağlık kuruluşuna başvurulmalı, doktora seyahat öyküsü hakkında bilgi verilmelidir, gibi maddeler bulunmaktadır (COVID-19 Nedir?, 2021).

Hastalığın, ölüm sayılarının yaş gruplarına göre değerlendirmesi yapıldığında en fazla 65 yaş ve üzerindeki insanların ölümüne sebep olduğu görülmektedir (Coronavirus Disease 2019 (COVID-19), 2020). Hastalığın yayılma hızı ve sağlığa olumsuz etkilerinden dolayı, daha fazla yayılımını önlemek için insan hayatını ilgilendiren tüm alanlarda birçok alanda bilgilendirme yapılmaktadır. Özellikle kişiler arasında sosyal mesafe vurgusu yapılarak hastalığın önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Yetkililer hastalığa yakalanan kişileri izole ederek vakaların artmasına engel olmaya çalışmaktadırlar.

İstatistiklerden de anlaşılacağı üzere Covid-19 salgını bir yılı aşkın süredir görülmektedir. Salgını durdurmak için çeşitli yöntemler uygulanmaktadır. Salgının durdurulması için en önemli yöntemlerden biri, şüphesiz ki, aşıdır. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre, 2 Haziran 2022 tarihi itibarıyla 198 kurum klinik öncesi geliştirme aşamasında, 161 kurum ise klinik geliştirme aşamasında aşı çalışması yapmaktadır (Draft landscape and tracker of COVID-19 candidate vaccines, 2021).

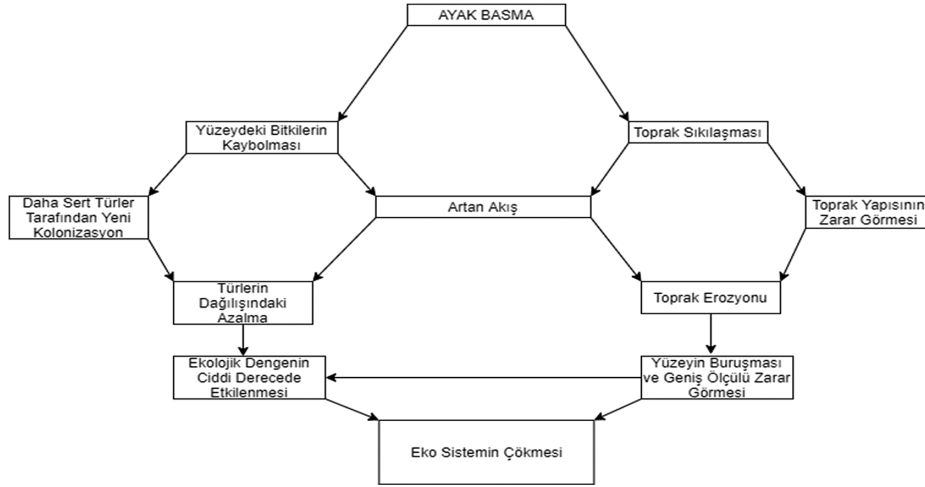
Turizmde sürdürülebilirliği Covid-19 salgınından sonra iki açıdan incelemek yerinde olacaktır. Birincisi, Covid-19 salgını sebebiyle durma noktasına gelen turizm alanları üzerindeki yükün azalması ve doğal turistik alanların kendini yenilemesi; ikincisi ise, Covid-19 salgını nedeniyle istihdam ve kalkınma hedeflerinin yerle bir olmasıdır. Bu bakış açılarına göre birinci madde olumlu, ikinci madde ise olumsuz sonuçlar içermektedir.

Covid-19 Salgınının Turizmin Olumsuz Süreçlerine Yönelik Olumlu Değiştirici Etkileri

Bilindiği üzere turistik faaliyetlerin ekonomi, kültür ve çevre üzerinde olumlu-olumsuz etkileri olmaktadır. Şöyle ki, farklı kültürlerden gelen turistler yerel kültürler ile aynı özelliklere sahip değillerdir ve onları etkilemektedirler (Özgüç, 2015, s. 168). Ayrıca turistler, tur faaliyetleri esnasında çeşitli harcamalar yapmakta ve yerel ekonomiye katkı sağlamaktadırlar. Döviz harcamaları, istihdam olanakları ve dolaylı ekonomik etkiler turizmi bu yönüyle bacasız fabrika haline getirmektedir. Ancak, farklı kültürlerden gelen turistlerin yerel kültüre etkisini sadece olumsuz yönleriyle değerlendirmek doğru olmayacaktır. Çünkü farklı insanlar ve yaşam tarzları gören yerel halkın bilgisi ve görgüsü de olumlu yönde değişmektedir (Demir ve ark., 2017, s. 58).

Olumlu etkilerin yanında, doğal ve kültürel alanlar, turistik faaliyetler nedeniyle insanların olumsuz etkisi altına girmektedir. Bir rekreasyon (eğlen-dinlen) faaliyeti olan piknik yapmanın dahi çevreye birçok zararı olmaktadır. Piknikçiler günübirlik de olsa doğaya çöp bırakmakta ve ateş yakmaktadırlar. Sadece günübirlik faaliyetlerden yola çıkıldığında dahi insanın çevreye verdiği zararlar kolaylıkla anlaşılacaktır. Buna göre daha uzun olan turistik faaliyetlerin doğal çevreye yönelik etkilerinin daha büyük olduğu yorumu yapılabilir. Su kirliliği, hava kirliliği, insan kalabalığı veya katı atıklar vb. gibi olumsuz etkiler, doğal turistik alanların sürdürülebilirliği karşısındaki en büyük engel olarak görülmektedir. Nitekim Türkiye'deki orman alanları değerlendirildiğinde oldukça yeterli görünmektedir ancak sosyo-ekonomik sorunlardan dolayı geliştirme ve koruma çabaları etkili olmamaktadır (Şahin ve ark., 2009).

Turizm-çevre ilişkileri oldukça karmaşıktır. Turistler ziyaret ettikleri doğal alanlarda tek bir faaliyette bulunmamaktadırlar. Fotoğraf çekilme, dağ yürüyüşü veya yeme-içme gibi doğa ile iç içe olan birçok aktivite gerçekleştirmektedirler. Bu aktiviteler nedeniyle turistlerin doğaya bıraktığı ayak izleri büyümektedir. Turistlerin doğal ortamdaki hayvanları sadece izlemesinin bile onları stres altına aldığı

Şekil 2.

Turizm Alanlarını Ayaklar Altına Almanın Etkileri. Williams, 2009, s. 114.

bilinmektedir. Diğer bir örnekte, buz dağlarını gözlemleyen turistleri götüren teknelerin yaydığı dumanlar ve turistlerin nefes alışverişlerinin bölgenin havasını ısıtması sebebiyle buzulların erimesini hızlandırdığı bilinmektedir. Elbette ki, çevresel etkiler sadece turistik kaynaklı değildir. Ancak turizmin çevresel etkileri, küresel ısınma gibi, diğer etmenler ile değerlendirilmelidir.

Williams turizmin çevresel etkilerini “turizm alanlarını ayaklar altına almanın etkileri” başlığı altında değerlendirmiştir:

Williams’ın değerlendirdiği turizmin çevresel etkilerinin oldukça kötü sonuçlar doğuracağı görülmektedir. Başlarda hafif olarak görülen etkiler sonrasında ekosistemin çöküşüne kadar gitmektedir (Şekil 2). Bu anlayış turizm kurumlarını ve turistleri harekete geçirmiş ve sürdürülebilir anlayış ile sorumlu turizm kavramını ortaya çıkarmıştır. Buna göre turistler ziyaret ettikleri alanlarda daha sorumlu davranmakta ve verdiği zararı en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Böylece doğaya karşı sorumluluğun turizm adı altında bütün gruplara verilmesi planlanmaktadır (Kiraz & Altun, 2020, s. 57).

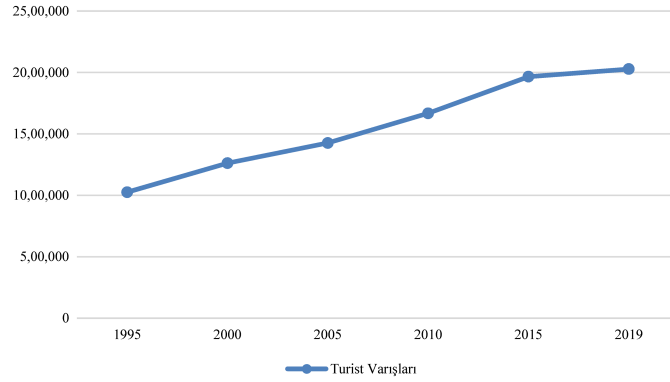
Turistlerin doğal alanlara yönelik etkilerinin yanında kültürel miras alanlarına yönelik etkileri de bilinmektedir. Çünkü turizmin artışı bu alanlara yönelik hem avantaj hem de dezavantaj olarak görülmektedir (Bozkurt, 2016, s. 36). Turistlerin ayak basmaları ile aşınan zeminlerin yanında, turistlere pazarlama için yaşatılan kültürel değerler turizmin kültürel mirasa yönelik etkilerinden bazılarıdır. Bu açıdan sürdürülebilir turizm çalışmalarında genellikle doğal alanlara yönelik etkiler incelenmiş, kültürel alanlara yönelik etkilere daha az değinilmiştir.

Sorumlu turizm anlayışının yanı sıra, turistik alanlarda taşıma kapasitesi sürdürülebilir turizm amaçlı uygulanmaktadır. Ancak taşıma kapasitesini belirlemek amacıyla turistik alanlara yönelik zararın kaç kişiden başladığını belirlemek oldukça güç bir durumdur. 2019 yılının sonunda ortaya çıkan Covid-19 salgını ile neredeyse tüm dünyada turistik alanlara yönelik yeni süreçler ortaya çıkmıştır. Salgından korunma amacı ile turistler tarafından iptal edilen rezervasyonları devletlerin kısıtlamaları takip etmiştir. Birçok ülkede sokağa çıkma yasağı uygulanmış ve turistik faaliyetler durma noktasına gelmiştir.

Bilindiği üzere küreselleşen dünyada gelişen ulaşım olanakları mesafeleri küçültmüş ve bu durum insanlar arasında daha fazla etkileşime neden olmuştur. Bu yüzden dünya çapında turizm hareketliliği artarak zirve noktalara ulaşmıştır. Yakın tarihteki bölgesel ve küresel krizler ile zaman zaman sektelere uğrayan turizm hareketliliği genel artışına durmaksızın devam etmiştir. Ancak Covid-19 salgını nedeniyle küresel turist hareketliliği 2020 yılının ilk yarısında %65 oranında düşüş yaşamıştır. Sadece Haziran ayında geçmiş yılın turizm hareketliliği kıyaslandığında %93'lük bir düşüş görülmektedir (UNWTO, 2020). DTÖ'nün verilerinde görülen aşırı düşüşler yakın tarihlerde eş benzeri olmayan vakaları gözler önüne sermektedir. Geçmiş yılların verileri incelendiğinde 1995 yılında 1 milyon olan turist sayısı, 2019'da 2,28 milyona ulaşmıştır (Şekil 3). Sürekli artan turist sayısı ile tüketim yükselmekte ve çevreye yönelik etkiler de artmaktadır.

Covid-19 salgını ile doğal ve kültürel alanlara yönelik turist akışının durma noktasına gelmesi ile turistik alanların korunması açısından birçok olumlu gelişme yaşanmıştır. Öncelikle sokağa çıkma yasağından dolayı hava kirliliği oranında büyük ölçüde düşüşler gözlemlenmiştir (Berman & Ebisu, 2020). Hava kirliliğinin azalması denizlerde görüş açısının artmasına ve kentsel yoğunluğun yaşandığı alanlarda havanın daha da temiz olmasına neden olmuştur (Corona virüs etkisi: Hava kirliliği azalıyor, karbondioksit oranı artıyor, 2020). Çevre felaketlerinin arttığı günümüz dünyasında böylesine bir gelişme çevre için nefes aldırıcı bir durum olarak değerlendirilebilir. Salgın nedeniyle doğal çevrede görülen olumlu değişimler turistlerin de çevre sorunlarına yönelik farkındalığını artırmıştır (Peter & Guy, 2021).

Covid-19 salgınının diğer olumlu yanlarından birisi de sahillere de. 3 S (sea-sun-sand) olarak bilinen deniz-kum-güneş turizmi, turistler tarafından en fazla tercih edildiği bilinen faaliyetlerdendir. Sahillerin Covid-19 salgınında daha temiz kaldığı, bu sayede turistler tarafından çöp üretiminin azaldığı görülmektedir (Monserrate ve ark., 2020). Hindistan'da ise nehir kirlilik oranlarının düşmeye başladığı tespit edilmiştir (Snehal & Pratibha, 2020). Özellikle Ganj Nehri'nin yerli ve yabancı turistler tarafından kullanım yoğunluğu düşünüldüğünde, Covid-19'un turistik alanların korunması bakımından olumlu etkisi daha iyi anlaşılacaktır. Bazı araştırmacılar tarafından, herhangi bir durum olmasa bile, turizm pazarının düşürülmesi önerilmekte ve bu durumun sürdürülebilirlik açısından uzun vadede olumlu sonuçlar doğuracağı önerilmektedir (Hall & Wood, 2021).

Şekil 3.
Dünyada Yıllara Göre Turist Hareketliliği. *International Tourism, Number of Arrivals, 2021.*

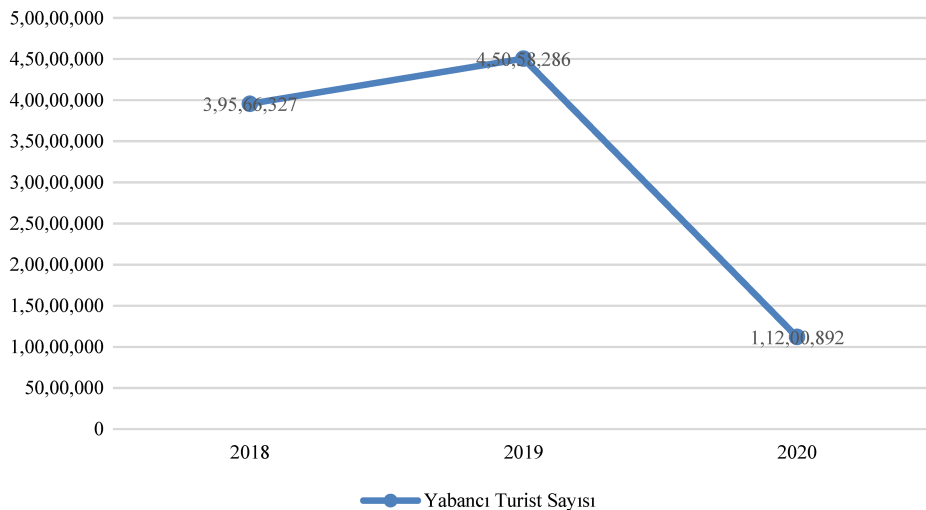
Covid-19 Salgınının Turizme Yönelik Olumsuz Etkileri

Turizm endüstrisi, bir zamanlar dünyada en fazla değeri olan pazarlardan biriyken, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de turizm hareketliliğinde büyük düşüşler görülmüş ve sektöre zorlu zamanlar yaşatmıştır (Kervankıran & Bağmancı, 2020). Daha önce bahsedildiği gibi bölgesel krizlerden kolaylıkla etkilenen turizm, küresel krizlerden de aynı şekilde etkilenmektedir. Savaşlar, ekonomik veya siyasi krizler genellikle bölgesel yaşanmakta ve belirli bölgeleri etkisi altına almaktadır. Ancak küresel salgın olan Covid-19 nedeniyle turizm endüstrisi büyük bir darbe almış ve birçok paydaş süreçten olumsuz etkilenmiştir.

Turizmin etkilerinden bahsedilirken ekonomik yönlere daha fazla vurgu yapılmaktadır. Bu yönlerden bazıları; istihdam oluşturması, ödemeler dengesine katkısı, bölgesel kalkınmaya etkisi ve vergilerdir. Turizm gibi insan iş gücüne ihtiyaç duyan ve diğer sektörlerle kıyasla makineleşmeden daha az etkilenen bir sektörün istihdama olan katkısı oldukça büyüktür. Doğrudan etkilerin yanında dolaylı etkiler de bulunmaktadır. Dolaylı etkiler ise anlaşılması zor bir zincir gibidir. Örneğin, turistik bir otelin inşaatı sırasında yapılan harcamalar turizmin dolaylı etkilerindedir.

Ekonomiye doğrudan ve dolaylı birçok faydası bulunan turizm sektörü, Covid-19 salgınından büyük darbeler almıştır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'ne göre turizm her on işten birini oluşturmada ve istihdamın %10'unu kapsamaktadır (Where Does Travel & Tourism Create The Most Jobs?, 2020). Ancak salgın nedeniyle iptal edilen ve durma noktasına gelen turizm sektöründe birçok insan işsiz kalmıştır. Ünlü tatil destinasyonu New York'ta istihdamın eski günlerindeki gibi fazla olması için 2025 yılına kadar beklenilmesi gerektiği bölge yetkilileri tarafından belirtilmiştir (Turizmde Eski Günlerle Dönmek Yıllar Sürecek, 2021). Covid-19 salgını nedeniyle ABD genelinde turizm sektörü tarafından 150 milyar dolarlık yardım talebinde bulunulmuştur (Bostan & Aydın, 2020, s. 189). Türkiye'de ise 2019 yılı Haziran ayında 5,318,984 turist ziyareti olurken, 2020 yılının aynı ayında sadece 214,768 turist ziyareti gerçekleşmiştir (Şekil 4) (Turist Sayısı ve Turizm Geliri, 2020). Sadece Mart ve Nisan aylarında meydana gelen kayıp 3,7 milyar dolar olarak görülmektedir (Ozan & İlal, 2020). Covid-19 salgını nedeniyle insanların evden çıkamaması, uluslararası seyahatlerin kısıtlanması veya ölüm riskinden dolayı turist sayısında belirgin düşüşler görülmüştür.

Yaşanan kayıpların sonucunda dünyada 100 milyondan fazla turizm çalışanının iş kaybı yaşayabileceği tahmin edilmektedir (Erol, 2020). Bu veriler ışığında Dünya Turizm Örgütü 2020'yi turizm tarihindeki en kötü yıl olarak nitelendirmiştir (2020: Worst Year In Tourism

Şekil 4.
2018-2020 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayısı. Kaynak: (TURİST SAYISI VE TURİZM GELİRİ, 2020).

History With 1 Billion Fewer International Arrivals, 2021). Genel olarak olumsuz etkilenen turizm endüstrisinin yanında, özel sektörlere destek veren devletlerin ekonomik yükleri de artmıştır (Çıtak & Çalış, 2020). Bu açıdan bakıldığında özel sektör ve kamuya yönelik ekonomik baskı, Covid-19 salgınının diğer bir olumsuz etkisi olarak görülebilir.

2021 yılı Şubat ayı itibariyle salgından hâlâ kurtulamayan dünyada az da olsa gerçekleştirilen turistik faaliyetlerin farklılaştığı da bilinmektedir. Sayıca azalan turistlerin yanında, Covid-19 salgını insanlarda kaygı ve endişe gibi başka sorunlara da yol açmıştır (Faruk & Serkan, 2020). Az sayıdaki turistler korku ve endişelerin yanında maske ve sosyal mesafe ile tatillerini gerçekleştirmeye devam etmişlerdir. Ayrıca Covid-19 nedeniyle konaklama anlayışının da değiştiği görülmektedir. Turistlerin tatil yapmayı erteledikleri, yapacak olanların ise yoğun alanların dışındaki yayla, bungalov veya yazlık gibi mekânları tercih ettiği ortaya çıkmıştır (Yenişehirlioğlu & Salha, 2020). Otellerde konaklamayan birçok turist ise çoğunlukla eş-dost akraba ziyaretleri yapmıştır (Yerli Turist Eşe Dosta Gitti, 18 Milyar 864 Milyon Lira Harcadı, 2021). Bunun yanında ikinci konutlar olarak değerlendirilen şahsi konaklama alanlarına yönelik ilgi artmış ve izole yaşantı temennisiyle bir kaçış mekânı olarak görülmüştür (Zoğal & Emekli, 2020).

Geleceğe yönelik yapılan tahminler arasında ise turizmde dijitalleşmenin artacağı, sosyal mesafe ve hijyen kurallarının ön planda olacağı bir döneme girileceği ön görülmektedir (Burcu, 2020). Bu durumda ise turizmde daha az kişinin konaklatılacağı ve talebin azalmasına bağlı gelir kaybı gibi olumsuz durumların görüleceği yorumu yapılabilir. Ayrıca Covid-19 salgınının bitişi tarihi belli olmadığından ve yeni artışlar görülebileceğinden turistik faaliyetlerin uzun vadede eski hacmine kavuşacağı öngörülmektedir. Ancak vakaların ve seyahat kısıtlamalarının her ülkede aynı olmadığı gerçeğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Örneğin, 2021 yılı itibariyle başlanılan aşılama çalışmalarında, Covid-19 aşısının seyahat öncesinde bazı ülkelerde zorunlu hale getirilmesi planlanmaktadır (Covid: Vaccination Will Be Required to Fly, Says Qantas Chief, 2020). Öte yandan Covid-19 salgını sonrasında her turistik alan hemen dünyaya açılma planları yapılmamaktadır. Örneğin, ABD'de bulunan Crow Kabilesi turistler tarafından yoğun ilgiyle ziyaret edilmektedir. Ancak kabile Covid-19 salgını sebebiyle azalan nüfuslarını korumak için turist kabul etmemektedir (Wahl ve ark., 2020). Bu durum ise turizm faaliyetlerinin hem turistler hem de ev sahipleri tarafından uzun süreliğine başlatılmayacağını ortaya koymaktadır. Ayrıca birçok ülke farklı ülkelere gidecek vatandaşları için uyarılar yapmaktadır.

Sonuç

Çin'in Wuhan kentinden çıkan ve kısa sürede yayılan Covid-19 virüsü başta ekonomik ve sosyal alanda olmak üzere dünyayı etkilemiş ve eşi benzeri görülmemiş etkiler bırakmıştır. Büyük bir organizasyon olan turizm, gıda veya sağlık gibi zorunlu bir tüketim olmaması sebebiyle, Covid-19 salgınından büyük ölçüde etkilenmiştir. Hali hazırda birçok krizden kolaylıkla etkilenen turizm sektöründe, yaşanan krizlerin ardından "sürdürülebilir turizm ne kadar sürdürülebilir?" sorusu akıllara gelmiştir.

Covid-19 salgınının turistik alanlara ve turizm endüstrisine yönelik etkileri değerlendirildiğinde olumlu ve olumsuz etkileri görülmektedir. Buna göre özellikle doğal turistik alanlarda yaşanan boşluk sayesinde hava ve su kirliliğini azaltmıştır. Kendini yenileyebilen doğal alanlar bu sayede dinlenme sürecine girmişlerdir. Kültürel miras alanlarında ise yaşanan durumun doğal alanlardaki ile benzer olduğu yorumu yapılabilir. Daha az ziyaretçi sayısı ile aşınan ve zarar gören tarihi alanlar bir nebze de olsa rahatlamıştır. Az ziyaretçi demek daha az ayak izi, daha az çöp, daha az fotoğraf makinesi flaşı demektir. Kısaca doğal ve tarihi turistik alanların ömrü daha da uzamıştır yorumu yapılabilir.

Olumsuz yönler arasında ise, elbette ki en göze çarpan sonuçlar arasında ekonomik etkiler görülmektedir. İstihdamı, kadınların çalışmasını ön planda tutmayı ve tüm paydaşlara fayda sağlamayı hedefleyen sürdürülebilir turizmin, Covid-19 salgınından sonra bu hedeflerinden saptığı tespiti yapılmıştır. Turizm faaliyetlerine katılmayan turistler nedeniyle boş kalan oteller, restoranlar veya diğer tesisler kapanarak iflasın eşiğine gelmişlerdir. Nitekim birçok turizm tesisi iflas etmiştir. Genel turizm istatistikleri incelendiğinde %50'den fazla düşüşler görülmektedir.

Covid-19 salgınından önce turistik faaliyetlerin durumu değerlendirildiğinde küresel çapta herhangi bir zorlayıcı durum ile karşılaşılma- mıştır. Ancak küresel olmayan bölgesel çaptaki ekonomik, siyasi ve askeri krizler nedeniyle ülkeleri zorlayan süreçlerin olduğu görülmektedir. Küreselleşmenin en yoğun biçimiyle görüldüğü Covid-19 öncesi dönemde turistik faaliyetlerin, günümüze kıyasla, daha kolay ve ucuz olduğu yorumu yapılabilir.

En kısa sürede yeniden başlaması beklenen ve gereken turizm faaliyetleri nedeniyle, turizm endüstrisi aşılama çalışmalarına büyük umutlar bağlamıştır. Salgın devam ederken aşılama çalışmalarını en iyi şekilde yürütecek ülkelere daha fazla turist gelmesi beklenebilir. Daha önce bahsedildiği gibi tatile çıkan turistlerde kaygı ve endişe gibi sorunlar olacaktır. Bu açıdan turistlerin rahat etmesini sağlayacak en önemli etmenlerden birisinin aşılama çalışmaları olduğu görülebilir. Karar vericilerin, turizm endüstrisinin geleceğini düşünerek aşılama çalışmalarını bir an önce başlatması ve turistlere güven ortamını vermesi gerekmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Yunanistan Başbakanı, Avrupa Birliği'ne mektup yazarak "aşı sertifikasını" önermiştir (Aşı Pasaportunu Hangi Ülkeler İstiyor?, 2021). Günümüzde herhangi bir hukuki alt yapı olmamasına rağmen aşı sertifikasına yönelik tartışmalar başlamıştır. Aşılama çalışmalarının yanında Hindistan, 2023 yılına kadar belirlenen 15 bölgeyi ziyaret eden turistler için masrafların karşılanacağını ilan ederek Covid-19 salgını sonrası için hazırlıklarını yapmaktadır (15 Turistik Bölgeyi Gezenin Seyahat Masrafları Devletten, 2021). Görüldüğü üzere devletler şimdiden Covid-19 salgını sonrası için turizm planlamaları yapmaktadır.

Covid-19 salgınından sonra dikkat edilmesi gereken diğer önemli hususlardan birisi de sorumlu turizm anlayışının herkes tarafından benimsenmesidir. Salgın nedeniyle nefes alma fırsatı bulan doğal ve kültürel turistik alanların sürdürülebilirliğini devam ettirmesi için turistlerin eğitilmiş bir şekilde faaliyetlere katılması gerekmektedir. Turistler ziyaret ettikleri alanlarda daha küçük ayak izi bırakmalı ve daha sorumlu davranmalıdırlar.

Salgın süresinde az da olsa devam eden faaliyetlere katılan turistlerin maske, sosyal mesafe ve hijyen gibi temel kurallara uyması turizmin sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır. Turizm endüstrisi açısından değerlendirildiğinde, sosyal mesafe kuralları gereği daha az misafirin alınması gibi tedbirlere gidildiği görülmektedir. Daha az arzın anlamı ise daha pahalı konaklama demektir. Bu açıdan değerlendirildiğinde daha pahalı olması öngörülen tesislere gelecek turistlerin üst gelir grubuna ait olması beklenmektedir (Demir ve ark., 2020). Ancak turizmin eski günlerine bir an önce döndürülmesi için, özellikle alt ve orta sınıf gelir grubuna yönelik, aşılama çalışmalarının hızlanması büyük önem arz etmektedir. Turizmde istihdam eden kişilerin de aşılması turistler açısından güven oluşturacağı için, yetkililerin bu konuya ayrıca önem vermesi gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declares that this study had received no financial support.

Kaynaklar

- 15 Turistik Bölgeyi Gezenin Seyahat Masrafları Devletten (2021). Turizm Aktüel. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.turizmarktuel.com/haber/15-turistik-bolgeyi-gezenin-seyahat-masraflari-devletten#.YCGpm8FR4f8.twitter>
- 2020: Worst year in tourism history with 1 Billion Fewer International arrivals (2021). World Tourism Organization. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.unwto.org/taxonomy/term/347>
- Andersen, K. G., Rambaut, A., Lipkin, W. I., Holmes, E. C., & Garry, R. F. (2020). The proximal origin of SARS-CoV-2. *Nature Medicine*, 26(4), 450–452. [\[CrossRef\]](#)
- Aşı Pasaportunu Hangi Ülkeler İstiyor? (2021). Turizm Aktüel. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.turizmarktuel.com/haber/asi-pasaportunu-hangi-ulkeler-istiyor#.YC47R2XryCl.twitter>
- Berman, J. D., & Ebisu, K. (2020). Changes in U.S. Air pollution during the COVID-19 pandemic. *Science of the Total Environment*, 739, 139864. [\[CrossRef\]](#)
- Bostan, A., & Aydın, A. (2020). Covid-19 sürecinin Ekonomide Turizm Sektörüne Etkileri. İçinde A. Özdemir, & M. Eser (Eds), *Covid-19 Pandemi Sürecinin Sosyo-Ekonomik ve Politik Etkileri* (s. 181–198). Nobel Akademik.
- Bozkurt, A. (2016). *Kültürel Turizm*. Kriter Yayınevi.
- Budeanu, A. (2005). Impacts and responsibilities for sustainable tourism: A Touroperator's perspective. *Journal of Cleaner Production*, 13(2), 89–97. [\[CrossRef\]](#)
- Burcu, K. (2020). Covid-19 (Yeni Koronavirüs) Salgınının turizm sektörüne muhtemel etkileri. *USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 17–27. [\[CrossRef\]](#)
- Çıtak, N., & Çalı, Y. E. (2020). Covid-19 salgınının turizm sektörü üzerine olan finansal etkileri. *IDA Academia Muhasebe ve Maliye Dergisi*, 3(2), 110–132.
- Corona Virüs Etkisi: Hava Kirliliği Azalıyor, Karbondioksit Oranı Artıyor. (2020). NTV Haber. Adresinden Alındı <https://www.ntv.com.tr/teknoloji/coronavirus-etkisi-hava-kirliligi-azaliyor-karbondioksit-orani-artiyor,Sz6b60-FBk-cpFrcmr-2Mw>
- Coronavirus Disease (COVID-19) (2020). World Health Organization. Erişim tarihi: 12 Şubat 2021 <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19>
- Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) (2020). NYC Health. Erişim tarihi: 12 Şubat 2021 <https://www1.nyc.gov/assets/doh/downloads/pdf/imm/covid-19-daily-data-summary-deaths-05132020-1.pdf>.
- Covid: vaccination will be required to fly, says qantas chief (2020). BBC News. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.bbc.com/news/world-australia-55048438#:~:text=International%20air%20travellers%20will%20in,necessity%22%20when%20vaccines%20are%20available.>
- COVID-19 Koronavirüs Pandemik (2020). Worldometer. Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
- COVID-19 Nedir? (2021). T.C. Sağlık Bakanlığı. Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir.html>.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma Deseni* (3. b.). Eğiten Kitap.
- David J. Telfer, R. S. (2008). *Tourism and*. Routledge.
- Demir, M., Demir, Ş. Ş., Davras, G. M., Bulgan, G., & Davras, Ö. (2017). *Genel turizm, Kavramlar ve farklı boyutlarıyla Değerlendirme*. Detay Yayıncılık.
- Demir, M., Günaydin, Y., & Demir, ŞŞ (2020). The evaluation of the antecedents, effects, and consequences of Coronavirus (Covid-19) pandemic on tourism in Turkey. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 80–107. [\[CrossRef\]](#)
- Doğanay, H., & Zaman, S. (2016). *Türkiye Turizm Coğrafyası* (5. b.). Pegem Akademi.
- Draft landscape and tracker of COVID-19 candidate vaccines (2021). World Health Organization. Erişim tarihi: 14 Şubat 2021 <https://www.who.int/publications/m/item/draft-landscape-of-covid-19-candidate-vaccines>
- Erol, S. I. (2020). Covid-19'un Turizm Sektöründe İstihdama Etkisi: İtalya, İspanya ve Türkiye Örnekleri. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 38–49.
- Faruk, A., & Serkan, R. (2020). Covid-19 Pandemisi ve turizm üzerindeki etkileri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi [Salgın Hastalıklar Özel Sayısı]* (s. 233–258).
- Genel Korona Virüs Tablosu (2021). T.C. Sağlık Bakanlığı. Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66935/genel-koronavirus-tablosu.html>
- Gökmen, Y. (2020). Covid-19 Salgınının Yayılımına Genel Bir Bakış. İçinde M. Polat, & M. Aslantaş (Eds). *Bir Virüsün Öğrettikleri, Covid-19 Sonrası Yönetim, Ekonomi ve Toplumun Analizi* (s. 15–51). Nobel Akademik.
- Hall, C. M., & Wood, K. J. (2021). Demarketing tourism for sustainability: Degrowing tourism or moving the deckchairs on the titanic? *Sustainability*, 13(3). [\[CrossRef\]](#)

- Habertürk (2012). Arap Baharı Mısır'da turizme zarar verdi! Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 www.haberturk.com, <https://www.haberturk.com/ekonomi/turizm/haber/768595-arap-bahari-misirda-turizme-zarar-verdi>
- Hoegh-Guldberg, O. (1999). Climate change, coral bleaching and the future of the World's coral reefs. *Marine and Freshwater Research*, 50(8), 839–866. [\[CrossRef\]](#)
- International Tourism, Number of Arrivals* (2021). World Bank. Erişim tarihi: 13 Şubat 2021 <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL>
- Kervankıran, İ., & Bağmancı, M. F. (2020). Bildiğimiz Turizmin Sonu mu? COVID-19'un Türkiye'deki turizm Hareketliliğine Etkisi. *Türk Coğrafya Dergisi*, 76, 19–32. [\[CrossRef\]](#)
- Kiraz, G., & Altun, Ö. (2020). *Değişen turizm Trendleri*. Hiper yayın.
- Korkusuz, T., Kayserili, A., & Özdemir, M. (2018). 2015 Rusya jet Krizinin Palandöken kış Turizmine etkileri. *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kuruluşunun 100. yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu* (s. 494–508). Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Lin, Y., Kelemen, M., & Tresidder, R. (2018). Post-disaster tourism: Building resilience through community-led approaches in the aftermath of the 2011 disasters in Japan. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(10), 1766–1783. [\[CrossRef\]](#)
- Mansfeld, Y., & Winckler, O. (2015). Can this be spring? Assessing the impact of the "Arab Spring" on the Arab tourism industry. *Tourism: an International Interdisciplinary Journal*, 63(2), 205–223.
- McGuinness, D. (2012). *Russian tourists return to Georgia despite 2008 war*. BBC. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-18285840>
- Monserrate, M. A., Ruano, M. A., & Alcalde, L. S. (2020). Indirect effects of COVID-19 on the environment. *Science of the Total Environment*, 728, 1–4. [\[CrossRef\]](#)
- Turist Sayısı ve Turizm Geliri* (2020). TÜRSAB. Erişim tarihi: 16 Şubat 2021 <https://www.tursab.org.tr/istatistikler/turist-sayisi-ve-turizm-geliri>
- Ozan, B., & İlal, N. Ç. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 125–139. [\[CrossRef\]](#)
- Özgüç, N. (2015). *Turizm Coğrafyası*. Çantay Kitabevi.
- Peter, O., & Guy, A. (2021). COVID-19's effects on future pro-environmental traveler behavior: An empirical examination using norm activation, economic sacrifices and risk perception theories. *Journal of Sustainable Tourism*. [\[CrossRef\]](#)
- Şahin, İ. F., Sever, R., Koca, H., Kayserili, A., & Altaş, N. T. (2009). Turkey Forest with respect to Sustainability. 1. International Symposium on Sustainable Development (s. 191–194). Saraybosna.
- Scott, D. (2021). Sustainable tourism and the grand challenge of climate change. *Sustainability*, 13(4). [\[CrossRef\]](#)
- Snehal, L., & Pratibha, G. (2020). Indirect impact of COVID-19 on environment: A brief study in Indian context. *Environmental Research*, 188, 1–10. [\[CrossRef\]](#)
- Sriring, O. (2010). *Q+A: Are Thai protests hurting tourism and the economy?*. Reuters. Adresinden Alındı <https://www.reuters.com/article/us-thailand-economy-tourism/qa-are-thai-protests-hurting-tourism-and-the-economy-idUSTRE63619D20100407>
- 2021). Sustainable Development. Erişim tarihi: 16 Şubat 2021 <https://www.unwto.org/sustainable-development>
- The 17 goals* (2021). sdgs.un.org/. Erişim tarihi: 16 Şubat 2021 <https://sdgs.un.org/goals>
- Turizmde Eski Günlere Dönmek Yıllar Sürecek* (2021). Turizm Aktüel. Erişim tarihi: Şubat 25, 2021. <https://www.turizmaktuel.com/haber/turizmde-eski-gunlere-donmek-yillar-surecek#YA7nklJSGdY.twitter>
- UNWTO, E. (2013). *Sustainable Tourism for Development*. World Tourism Organization. Retrieved from <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284415496>
- UNWTO (2020). Eylül. *UNWTO World Tourism Barometer*, 18(5). [\[CrossRef\]](#)
- Wahl, J., Lee, S., & Jamal, T. (2020). Indigenous Heritage Tourism Development in a (Post-)COVID World: Towards Social Justice at Little Bighorn Battlefield National Monument, USA. *Sustainability*, 12(22). [\[CrossRef\]](#)
- Wang, S. M. (2009). An Analysis of International Tourism Development. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 14(4), 351–370. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10941660903023952?needAccess=true>
- Weaver, D. (2011). Can sustainable tourism survive climate change? *Journal of Sustainable Tourism*, 19(1), 5–15. [\[CrossRef\]](#)
- Where Does Travel & tourism create the Most Jobs?* (2020). World Travel & Tourism Council. Adresinden Alındı <https://worldtraveltourismcouncil.medium.com/>
- Williams, S. (2009). *Turizm geography, A New synthesis* (2. Baskı). Routledge.
- Yenişehirlioğlu, E., & Salha, H. (2020). COVID 19 pandemisinin Türkiye iç turizmine yansımaları: Değişen talep üzerine bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 355–368.
- Zoğal, V., & Emekli, G. (2020). The changing meanings of second homes during Covid-19 pandemic in Turkey. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 42, 168–181.